

Renan Konferansı ve Nâmık Kemal'in Müdâfaanâme'sinin Oryantalist İddialar Bağlamında Değerlendirilmesi

Evaluation of Renan's Conference and Nâmık Kemal's Müdâfaanâme in the Context of Orientalist Claims

Yusuf KABAĞCI

Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Department of History of Islam
Uşak, Turkey

kabakciyusuf@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-4553-1417

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 11 Kasım / November 2021
Kabul Tarihi / Accepted : 6 Aralık / December 2021
Yayın Tarihi / Published : 15 Aralık / December 2021
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık / December
Cilt / Volume: 8 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 579-604

Atıf / Cite as

Kabakçı, Yusuf. "Renan Konferansı ve Nâmık Kemal'in Müdâfaanâme'sinin Oryantalist İddialar Bağlamında Değerlendirilmesi". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 579-604.

Doi: 10.33460/beuifd.1006447

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

CC BY-NC-ND 4.0 | Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Telif ve yayın hakları, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari-Türetilmez 4.0 lisansının hüküm ve koşullarına tabidir.

CC BY-NC-ND 4.0 | Published by Zonguldak Bulent Ecevit University. Copyrights are subjected to the terms and conditions of a Creative Commons Attribution-NonCommercial-No Derivatives License 4.0.

Öz: Ernest Renan'ın 29 Mart 1883'te Sorbon Üniversitesinde "İslam ve Bilim" başlığıyla verdiği konferans hakkında birçok reddiye ve eleştirel yayınlar yapılmıştır. Renan'a reddiye yazarlardan birisi de Osmanlı aydınlarından Nâmık Kemal'dir. Konferanstan üç ay sonra risalesine başlamış ve dört ayda çalışmasını tamamlamıştır. Midilli Adasında kısıtlı imkânlarla ama büyük bir hevesle başladığı çalışmasını sipariş ettiği kitapları elde edemediğinden istediği seviyeye getiremediği için yayımlamamıştır. Renan Müdâfaanâmesi adı verilen makale ilk defa yazarının vefatından yirmi yıl sonra yayımlanabilmiş sonra başka baskıları da yapılmıştır. Çoğunlukla Renan'ın iddiaları üzerinden giderek İslam'ın bilime engel olmadığını ve Renan gibi oryantalistlerin İslam ve Müslümanlar hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarını söylemiştir. Renan'ın İslam-felsefe ilişkisi, Arap ırkı ve Müslümanların cahil ve bağnaz oldukları gibi iddialarına İslam Tarihi'nden ve Hıristiyanlıktan mukayeseli örneklerle cevaplar vermiştir. Müdâfaanâme, kısıtlı imkânlarla yazılması ve tarafların uzmanlık alanlarının farklı olması gibi sebeplerle Renan'a tam bir cevap olamasa da özellikle Türkiye'de ilgi görmüştür. Türk edebiyat ve siyaset tarihinde

müstesna bir yeri olan yazarın bu konudaki niyet ve gayreti Osmanlı aydınlarının duruşunu göstermesi ve sonraki nesiller için örneklik teşkil etmesi bakımından takdire şayandır.

Anahtar Kelimeler: *İslam Tarihi, Nâmık Kemal, Oryantalizm, Ernest Renan, Renan Müdâfaanâmesi.*

Abstract: *There are many rejections and critical publications about the conference titled "Islam and Science" given by Ernest Renan on March 29 1883 at the Sorbonne University. One of those who write a refusal to Renan was Nâmık Kemal, an Ottoman intellectual. He started his article three months after the conference and completed his work in four months. He did not publish the work he started with great enthusiasm on Lesbos Island with limited means, because he could not get the books he ordered and could not bring his paper to completion. The article entitled Renan Müdâfaanâmesi was published for the first time twenty years after the death of its author, and then other editions were also published. Nâmık Kemal mostly based on Renan's claims and asserted that Islam did not prevent science and that orientalists like Renan do not have enough information about Islam and Muslims. He answered Renan's claims about the relationship between Islam and philosophy, the Arab race, and Muslims being ignorant and bigoted with comparative examples from the History of Islam and Christianity. Although it was not a complete answer to Renan due to reasons such as being written with limited resources and the different areas of expertise between both sides, the article attracted great attention, especially in Turkey. The intention and effort of the author, who has an exceptional place in the history of Turkish literature and politics, is admirable in terms of showing the stance of the Ottoman intellectuals and setting an example for the next generations.*

Keywords: *History of Islam, Nâmık Kemal, Orientalism, Ernest Renan, Renan Müdâfaanâmesi.*

Giriş

Fitraten inanmaya meyilli yaratılan insanoğlu inancını tüm insanlık için evrensel bir kurtuluş reçetesi olarak görmekten de kendini alıkoyamayarak inanç ve öğretisini diğer insanlara ulaştırarak onların da kurtuluşa ermesini, doğru yolu bulmasını üzerine dinî bir vazife saymıştır. Bu durum son iki ilahî dinin müntesipleri olan Hıristiyanlar ve Müslümanlar için de geçerliliğini korumuştur. Hıristiyanlar tanrının iletilerini insanlık âlemine ulaştırmak için misyonerlik faaliyetlerini kurumsallaştırıp bu işi layıkıyla yerine getirmeyi kendilerine kutsal bir görev olarak görmüşlerdir. Hıristiyanlar, tarihleri boyunca gittikleri yerlerde muhataplarına Tanrı'nın mesajını duyurmayı değil, onları Hıristiyanlaştırmayı amaç edinmişlerdir. Müslümanlar açısından İslam'ın insanlara ulaştırılması yani usulünce tebliği Kur'anî bir vazifedir. Her ne kadar İslam'daki tebliğ faaliyetini misyonerlik ve oryantalist çalışmalarla birebir mukayese etmek doğru değilse de Kur'an ve Sünnet'te, dine girmeye zorlamaksızın İslam'ı bütün insanlığa ulaştırmak, onların hidayetine vesile olmak ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmak gibi hükümler

sebebiyle Müslümanlar İslam, Kur'an ve Hz. Muhammed'in hayatını anlatmaya ve açıklamaya dair çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca misyonerlerin ve oryantalistlerin İslam'a ve peygamberine dair menfi propaganda ve yayınlarına cevaben de çalışmalar yürütmüşlerdir. Misyonerlerin temel hedefi bütün insanları Hıristiyan yapmak,¹ Müslümanların amacı da İslam'ın bütün insanlığa ulaştırmak² olunca, İslam'ın yayılmaya başlamasından itibaren bu iki dinin temsilcileri adeta kendi inancının üstünlüğünü ispat ve karşı tarafın din, inanç ve fikirlerini reddetme ve çürütmeye dair iddia, savunma ve reddiye türünde binlerce eser vücuda getirmişlerdir.

İslam'ın ilk yıllarında başlayan ve Orta Çağ boyunca pek fazla değişkenlik göstermeden devam eden bu mücadele 19. yüzyılda modern Oryantalizmin ortaya çıkmasıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Zira Aydınlanma Çağı, Sanayi Devrimi ve Pozitivizmin ortaya çıkma süreçlerini yaşayan Batı'da Oryantalistler Doğu ve değerleri hakkında bizzat ulaştıkları orijinal kaynaklara ve ortaya koydukları bilimsel kriterlere rağmen konu İslam, Müslümanlar ve Hz. Peygamber olunca yine taraflı ve hatta saldırgan ve karalayıcı davranmaktan kaçınmamışlardır. Bu konudaki en meşhur örneklerden birisi Fransız şarkiyatçı Ernest Renan'dır. Renan Paris'te verdiği bir konferansta temel olarak İslam'ın bilime karşı olduğunu iddia ederek kendince izah etmeye kalkışmıştır. Pek çok tartışmaya sebep olan bu konferans sonrasında İslam Dünyası'nın değişik yerlerinden ve Osmanlı aydınlarından muhtelif cevaplar verilerek Renan'ın iddialarının gerçeği yansıtmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. İşte bu cevaplardan birisi de Nâmık Kemal'in *Renan Müdâfaanâmesi* ismini verdiği risalesidir. Hemen belirtmek gerekir ki Renan; Siyer, İslam tarihi ve medeniyeti hakkında kapsamlı bir çalışma yapmamış daha ziyade Hıristiyanlık tarihiyle ilgilenmiştir. Kilisenin himayesinde büyümesine rağmen bir dönem Hıristiyanlığa karşı gelerek bilimi din olarak kabul etmiştir. Fakat daha sonra çıktığı Doğu seyahatleri neticesinde adeta Hıristiyanlıkla barışarak İslam'ı ve Müslümanları en büyük düşman olarak algılamaya başlamıştır. Bu bakımdan Renan Konferansı bu durumun dışı vurumu olarak yorumlanabilir. Nâmık Kemal ise bir ilim adamı olmaktan ziyade daha çok siyasetle uğraşmış, sonraları da edebiyatçı kimliğiyle meşhur olmuş bir Osmanlı entelektüelidir. Dolayısıyla Renan'ın iddialarını ve Kemal'in cevaplarının mahiyetini bu açıdan değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

Çalışmamızda Renan'ın iddialarının klasik oryantalist iddialarla ne kadar benzeştiği, zamanla ne gibi algılar oluşturduğu, Nâmık Kemal'in ne ölçüde başarılı bir reddiye yazdığı tartışma konusu yapılmıştır. Renan konferansı hakkında ülkemizde son yıllarda bizim de bir kısmından faydalandığımız ve kaynak gösterdiğimiz

1 *İncil* (İstanbul, Yeni Yaşam Yayınları, 1995), Matta 28/19-20.

2 El-Mâide 5/67.

araştırmalar yayınlanmıştır.³ Bunlar arasında Dücane Cündioğlu'nun bibliyografik makalesinin diğerlerine oranla daha kapsamlı olduğunu söylemek gerekir. Ancak bu eserler genel olarak müelliflerinin ilgi alanlarıyla da alakalı bir şekilde daha ziyade Dinler Tarihi, Kelam, Felsefe ve Siyaset Bilimi gibi bakış açılarıyla yorumlanmıştır. Burada ise konu tarihî süreç, oryantalist iddialar, reddiyecilik ve mezkûr iddiaların günümüze yansımaları bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Müslüman-Hıristiyan Münasebetlerinin Seyrine Genel Bir Bakış

Müslümanların Hıristiyanlarla münasebetleri İslam'ın ilk yıllarına kadar dayanmaktadır. Risaletin beşinci ve altıncı yıllarında Habeşistan'a yapılan ilk hicretler, Hudeybiye Antlaşmasının akabinde H.7. yılın başlarında Bizans İmparatoru Heraklius'a, Habeşistan Kralı Necaşi'ye, Dimeşk Emiri Haris b. Ebi Şemir'e, Bizans'ın Mısır genel valisi Mukavkıs'a gönderilen İslam'a davet mektupları, H.8 de gerçekleşen Mute Savaşı ve H.9. yıldaki Tebük Seferi Müslümanlar ile Hıristiyanların ilk ciddi münasebetleridir.

İslam'ın ilk yıllarında başlayan ilişkiler maalesef zaman içerisinde daha ziyade menfi bir seyir takip ederek büyük savaşlara ve kavgalara sahne olmuştur. Olaya İslam nazarından bakıldığında; Kur'an ve sünnette önceki peygamberlerden övgüyle bahsedilmiş ve hepsinin gerçekten Allah'ın elçisi olduğuna iman etmek, itikadın temel şartlarından sayılmıştır. Dolayısıyla Müslümanların Hz. İsa ve O'nun tebliğ ettiği Hıristiyanlıkla bir problemleri olmamıştır. Bilakis İslam'da Ehl-i Kitab'ın diğer din mensuplarından üstün tutulması, Hz. Muhammed'in son peygamber olarak Hz. İsa da dâhil olmak üzere kendisini İbrahimî geleneğin son halkası olarak tanıtmayı, Hıristiyan idarecilere diplomatik bir üslupla davet mektupları göndermesi, Hıristiyan din adamlarına nezaketle davranması gibi hususlar onlara karşı iyi niyet ve samimiyet göstergesi olarak değerlendirilebilir. Buna mukabil İslam'ın son evrensel din ve Hz Muhammed'in son peygamber olarak kabul edilmesi durumunda kendi dinlerinin sonunun geleceğini düşünen Hıristiyanlar olayı bir hayat memmat meselesine dönüştürerek büyük düşman ve istilacı ilan ettikleri İslam'la ve Müslümanlarla mücadeleyi asil ve kutsal bir görev edinmişlerdir.

Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki en büyük farklılıklardan birisi de peygamber tasavvuru konusudur. Müslümanlar peygamberleri Allah'ın kulu ve elçisi olarak kabul edip onların da birer fâni olduğuna ve bâki olanın sadece Allah olduğuna inanmaktadırlar. "Ben de ancak sizin gibi bir beşerim, ancak bana ilahınız tarafından yalnızca tek bir ilah olduğu vahyediliyor..."⁴ vb. ayetlerde açıklandığı

3 Bk. Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divân* 1/2 (1996), 1-94; Ali Ertuğrul, "Tez ve Antitezler Bağlamında Ernest Renan'a Karşı Yazılan Reddiler", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/ 3 (Aralık 2019), 56-93; Ahmet Uslu, "Namık Kemal ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfânamesi", *International Journal of Language Academy* 8/3 (June 2020), 425-449.

4 el-Fussilet 41/6.

üzere Hz. Muhammed'in de bir beşer olduğu ancak Allah'tan vahiy aldığı hususunda tüm Müslümanlar hem fikirdirler. Hıristiyanların peygamber anlayışı ise zamanla teslise dönüşerek Hz. İsa'ya ulûhiyet ve ölümsüzlük addetme şeklinde bir inanç yapısına bürünmüştür. Bu inancın bir sonucu olarak Hz. İsa son ve nihai kurtarıcı olarak görüldüğünden başka bir peygamberin kabulü adeta imkânsız hale gelmiştir. Nübüvvet telakkisindeki bu farklılık dolayısıyla ki Müslümanlara göre Hz. İsa, tebliğ ettiği din bilahare tahrif edilmiş gerçek bir peygamberken, Hıristiyanlara göre Hz. Muhammed uydurduklarını din diye aktaran bir "sahtekâr" olarak görülmüştür. Neticede başlangıcı net olmamakla beraber Emevîler dönemine kadar götürülebilen İslam aleyhtarı çalışmaların, tüm Orta çağ boyunca İslam'ın hâkim unsur olması karşısında Hıristiyan yazarların dinlerini ve dindaşlarını koruma maksadıyla kaleme aldıkları eserlerle şekillendiği görülmektedir. Bu sebeptendir ki mezkûr çalışmalar daha ziyade karalama ve İslam'ı Hıristiyanlara çarpık gösterme amacına matuftur. Birkaç istisna hariç tutulursa bu görüşün genel durumu yansıttığı ve asırlarca devam ettiği söylenebilir. Avrupalıların, 19. ve 20. yüzyıllarda dünyanın büyük bölümünde hâkimiyet kurmalarıyla siyasi dengeler değişmiş ve bu defa yönettikleri ve/ya sömürdükleri toplumların inançları, kültürleri, gelenek ve görenekleri de Batılılar tarafından menfaate dayalı farklı bir okuma ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur.⁵

Hıristiyanlar çağlar boyunca Müslümanları en büyük düşmanları olarak görmüşlerdir. Müslüman fatihler Bizans İmparatorluğu'nun Suriye ve Mısır eyaletlerini ele geçirdikten sonra Anadolu'ya akınlara başlamışlardır. Ardından yakın sayılabilecek zaman aralıklarıyla önce İspanya'nın fethi, akabinde Sicilya ve bazı Güney İtalya şehirlerinin fethedilip buralarda siyasi ve kültürel İslam hâkimiyetinin kurulması Hıristiyan Avrupa tarafından çok ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu tehdide karşı siyasi ve askerî olarak ellerine geçen ilk fırsatta Müslümanları topraklarından geri püskürtmek ve kutsal mekânlarını Müslüman işgalinden kurtarmak için Haçlı seferleri ve *reconquista* (İspanya'yı tekrar Hıristiyanlaştırma hareketi) gibi faaliyetlere girişmişlerdir. Entelektüel sahada da İslam'ı bâtıl bir din, Hz. Muhammed'i yalancı peygamber olarak göstermek ve Hıristiyanlığın İslam'a mutlak üstünlüğünü ispat edebilmek için muhtelif eserler meydana getirdikleri görülür.

Batı medeniyeti, Rönesans ve Reform sonrası büyük bir değişim ve dönüşümden geçmiştir. 17. asrın sonlarına doğru ortaya çıkan Aydınlanma felsefesi hayatın hemen her alanını etkilemiş ve düşünürler eski fikirleri akıl ve mantık süzgecinden geçirerek Orta çağ anlayışına karşı aklın liderliğinde yeni bir dünya görüşü geliştirmeyi hedeflemişlerdir. Mevcut düzene ve kilisenin egemen olduğu skolastik düşünceye karşı deizm ve rasyonalizm ile hareketlenen bir başkaldırı olmuştur. Modern çağ denilen bu dönemde din ve peygamber algısı da değiş-

5 Bekir Kuzuğığlı, "Hadisle İlgilene Bazı Oryantalistler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 170.

miştir. Bu süreçte Batılı aydınlar, kendi dinleri ve peygamberleri için tasarladıkları kılıfa İslam'ı ve Hz. Muhammed'i de sokmaya çalışmışlardır. Kendi akıllarının ürünü olan bu Peygamberi ise vahiy almayan, mucizeye ihtiyaç duymayan rasyonel ahlak önderine dönüştürmüşlerdir. Tarihî veya geleneksel din, tahrifata uğramış görülüp her insanın özünde var olduğu iddia edilen doğal din olgusu ortaya atılmıştır. Hatta bazı Batılı aydınlar bir ara Hıristiyanlığa nazaran daha rasyonel ve daha dünyevî buldukları İslam'ı ön plana çıkarmaya başlamışlardır. Zamanla Pozitivizmin yaygınlık kazanmasıyla da özellikle entelektüeller arasında bilim, din olarak algılanmaya başlanmıştır. 19. yüzyıl Batı'da dini, bilim adına sosyal hayatın her alanından söküp atma gayretlerinin hâkim olduğu bir dönemdir.⁶ İşte Ernest Renan'ın "İslam ve Bilim" başlıklı konferansını verdiği dönem tam da böyle, bilimin ön plana çıkarıldığı, Batı medeniyetinin bu hususta dünyada lider olduğu ve maalesef İslam coğrafyasının siyasî, askerî ve ilmî açıdan pek iç açıcı durumda olmadığı bir periyoda rastlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri dikkate alındığında özellikle askerî, siyasî, sanayi ve bilimsel açıdan Batı'nın gerisinde kaldığı malumdur. Bu durumun sebepleri ve yapılabilecekler hakkında çeşitli fikirler ortaya atılmış ve değişik alanlarda ıslahatlar yapılmıştır. Osmanlı aydınları içerisinde bu konularda fikir ileri sürenlerden biri de hiç şüphesiz Nâmık Kemal'dir (1840-1888). Onun hayatı, eserleri ve çok yönlü faaliyetleri hakkında vefatından bugüne kadar birçok çalışma yapılmıştır.⁷ Fakat bu eserlerin tamamına yakınının odak noktasını Kemal'in edebî kişiliği ve siyasî faaliyetleri oluşturur. Hâlbuki bu meziyetlerinin yanında Nâmık Kemal aynı zamanda medeniyet tasavvuruna sahip bir dava adamıdır. Bundan dolayıdır ki Fransız oryantalist Ernest Renan'ın (1823-1892) 29 Mart 1883'te Sorbonne Üniversitesi'nde "L'İslâmisme et la Science/İslam ve Bilim" başlıklı İslam'ı, Müslümanları ve İslam medeniyetini aşağılayıcı bir konferans verdiğini öğrenince ona cevap yazmayı üzerine bir vazife bilerek işe koyulmuştur.⁸

2. Renan ve Konferansı

Ernest Renan, 1823-1892 yılları arasında yaşamış Fransız dil bilimci, oryantalist, tarihçi ve yazardır. Çocukluğunda önce Katolik okullarında din eğitimi almış daha sonra felsefe ve Doğu dillerine ilgi duymuştur. Annesinin de etkisiyle din adamı olmak için başladığı eğitim sürecinin sonunda bilimi ön plana çıkartır hale getirmiştir. Dinler Tarihi alanında pek çok eser yazmış, Hıristiyanlığın geçmişi ve Hz. İsa'nın mahiyetiyle ilgili araştırmalar yapmış, ancak bu konulardaki fikirleri sebebiyle kilise tarafından aforoz edilmiştir. Daha 25 yaşında yazdığı *L'Avenir*

6 Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiyeler", 3.

7 Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Faruk Akün, "Nâmık Kemal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/377-378; Mustafa Can, *Nâmık Kemal Bibliyografyası* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988).

8 Fevziye Abdullah Tansel, "Nâmık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 59.

*de la Science (Bilimin Geleceği)*⁹ isimli kitabını tepkilerden korktuğu için ölümüne yakın bastırabilmiştir. Dil ve medeniyet konularındaki görüşleri zamanla ırkçı bir yaklaşıma dönüşmüştür.¹⁰ Onun düşünce yapısını genel olarak pozitivist olarak tanımlayanlar da olmuştur.¹¹ Renan'ın ölümünden sonra hayatı ve görüşleri üzerine Müslüman müellifler de dâhil olmak üzere pek çok umumî veya hususî çalışma yapılmıştır. Bunlar genel olarak bizim konumuz dışında olduğundan mevzu bahis edilmeyecektir. Ancak onun İslam aleyhtarı görüşleri hakkında yapılan yorumlardan yeri geldikçe bahsedilecektir.

Renan doğrudan Kur'an, Hadis, Siyer gibi konularda çalışmalar yapmış bir oryantalist değildir. Daha çok felsefeyle ilgilenmiş, doktorasını İbn Rüşd (ö. 595/1198) üzerine yapmış, sanat ve bilim konularına yoğunlaşmış ve Doğu dillerinde uzmanlaşmıştır. Hz. İsa'nın vasıfları hakkındaki görüşlerinden dolayı kiliseyle arası açılmış birisidir. İslam, Müslümanlar ve Araplar konularındaki görüşlerini kitaplarında da aktarmasına rağmen özellikle 29 Mart 1883 tarihinde Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği ve İslam'ın bilime engel olduğu tezi üzerine kurgulanan "*L'İslamisme et la Science / İslam ve Bilim*" başlıklı konferansı büyük tepkilere sebep olmuştur. Bu konferansın ana konusu İslam-bilim ilişkisi olmakla beraber dikkatlice okunduğunda Renan'ın, muasırı olup İslamî konularda Avrupa'da otorite kabul edilen oryantalistlerin; İslam'ın kılıç dini olduğu, bilim ve felsefeye karşı olduğu, fetihlerin ganimet amacı taşıdığı, Hz. Muhammed'in tavırlarının hicretle ters yönde değiştiği gibi temel iddialarıyla paralellik arz ettiği görülmektedir. Nitekim bugün Batı'da hem entelektüel hem de sosyal ortamlarda canlı tutulmaya çalışılan "İslam-terör" iddialarının da fikir babalarından biri olduğu rahatlıkla söylenebilir.¹² Binaenaleyh kendi ifadesiyle tarihi takripten¹³ kurtarmak için yola çıkan Renan'ın¹⁴ gerçekte ise onu nasıl tahrip ettiği ve Nâmık Kemal'in bu konudaki cevaplarının mahiyeti ortaya konulabilirse sadece *Renan Müdâfaanâmesi*'nin değil bugünkü İslam-Batı tartışmalarının arka planının da anlaşılması kolaylaşacaktır.

Renan'ın konferansı ertesi günü *Journal des Débats*'te yayınlanmış, aynı yıl 24 sayfalık bir risale olarak basılmış, üç yıl sonra nutuklarını ve konferanslarını topladığı kitabında da yayınlanmıştır. Böylece Renan ölmeden üç ayrı baskısı yapı-

9 Bu kitap MEB tarafından Ziya İshan tercümesiyle *Bilimin Geleceği I* (1951) ve *Bilimin Geleceği II* (1954) adlarıyla İstanbul'da yayınlanmış bilahare tekrar baskıları da yapılmıştır.

10 Faruk Bilici, "Ernest Renan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/569.

11 Vefa Taşdelen, "İki Osmanlı Aydınını, Nâmık Kemal ve Ahmet Mithat'a Göre İslâm Uygarlığındaki Bilimsel ve Kültürel Gerilemenin Nedenleri", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 9/9:2 (01 Ocak 2019), 556.

12 Fulya İbanoğlu, "İslâm'a 'Terör' İsnadının Oryantalist Temelleri: Ernest Renan'ın 1883'te İrad Ettiği Konferans", *Din ve Hayat* 38 (İlkbahar 2019), 76-79.

13 Orijinal metinde 'près' olarak geçen kelime (tarihi olayları) netleştirme, belirsizlikten kurtarma anlamında kullanılmıştır; Ernest Renan, *Discours et Conférences* (Paris: Calman Levy, 1887), 375.

14 Ernest Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İshan, (Ankara: MEB Yayınları), 1946, 183. Renan'ın nutuklarını ve konferanslarını topladığı *Discours et Conférences* isimli çalışması Milli eğitim Bakanlığı tarafından Türkçe olarak basılmıştır. Çalışmamız boyunca Renan'ın konferansına dair görüşleri bu eser kaynak gösterilerek verilmiştir.

mıştır. Konferans metni büyük ilgi çekerek irâd edildiği yıl Arapça, Almanca ve Rusçaya, ilerleyen yıllarda ise Türkçe, İngilizce ve Farsçaya tercüme dılmıştır.¹⁵

2.1. Renan'a Karşı Yazılan Reddiler

Kısa sürede farklı şekillerde (gazete-risale-kitap) yayınlanan ve birkaç dile tercüme edilen konferansa bir kısmı daha Renan hayattayken olmak üzere Müslüman müellifler ve bazı Batılı yazarlarca birçok eleştiri ve reddiye yazılmıştır. Hatta doğrudan olmasa da değişik yayınlar içerisinde de Renan fikirlerinden dolayı eleştirilmiştir. Renan'a ilk tepki yine bir Fransız'dan gelmiştir. 1867-1872 yıllarında İstanbul'da bulunan ve üst düzey Osmanlı devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kuran, daha sonra bir müddet Mısır'da Hidiv İsmail'in hizmetinde çalışan Charles Mismar, Renan konferansından bir ay kadar sonra *Revue de la Philosophie Positive* adlı derginin Ocak-Haziran 1883 tarihli sayısında "L'İslamisinc et la Scicnce" başlığıyla yayınladığı 17 sayfalık makalesinde Renan'ı eleştirerek İslam'a ve Müslümanlara haksızlık ettiğini belirtmiştir.¹⁶ Renan'ın Mismar'ın bu eleştirisinden haberdar olması kuvvetle muhtemeldir ama herhangi bir cevap vermemiştir.

Renan'a Müslümanlardan ilk cevap o sıralarda Paris'te bulunan Cemaleddin Afganî'den gelmiştir. Afganî önce 3 Mayıs 1883'te Fransa'da yaşayan Jön Türklerden Halil Ganem'in Arapça olarak haftalık çıkarttığı *el-Basîr* gazetesinde yayınlanan kısa bir yazısında; Renan'ın medenî davrandığı, Mismar'ın eleştirisinin ise Müslümanlara duyduğu saygıdan kaynaklandığı ve Fransızların Müslümanlara karşı İngilizlerden daha iyi davrandığı gibi birtakım siyasi açıklamalar yapmıştır. Renan konferansına Arapça çevirisinden muttali olan Afganî, konuya ilişkin asıl değerlendirmesini ise Renan konferansını ilk olarak yayınlayan *Debats* gazetesinin 18 Mayıs 1883 tarihli sayısında yapmıştır. Aslı Arapça olan bu değerlendirme Fransızca olarak yayınlanmış¹⁷ ve hemen ertesi gün Renan bu değerlendirmelere aynı gazetede cevap vermiştir.¹⁸ Her iki metin de değişik dillere çevrilerek pek çok kez yayınlanmıştır. Afganî, Renan'ın İslam dininin mahiyeti gereği ilmin gelişmesine mâni olduğu ve Arap kavminin tabiatı icabı metafizik ilimlerden ve felsefeden

15 Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiler", 20-25.

16 Charles Mismar, "L'İslamisinc et la Scicnce", *Revue de la Philosophie Positive*, 30 (Janvier a Juine 1883), 437-443. Mismar daha 1870 yılında yazdığı *Soirées de Constantinople* adlı kitabının III. Bölümünde 'L'İslamisme et la Science' (226-236) başlığı altında Müslümanların bilime katkılarında bahsetmektedir. Yine onun 1892'de Paris'te yayınladığı ve İslam coğrafyasında yaşadığı hatıralarını aktardığı *Souvenirs du Monde Musulman* isimli eseri *Hatırat-ı Âlem-i İslam* adıyla Mehmed Rauf tarafından Osmanlıca'ya çevrilmiştir (Bursa, 1327). Bu eser son olarak günümüz Türkçesiyle yayınlanmıştır; Charles Mismar, *İslam Dünyasından Hatıralar* (İstanbul: Bedir Yayınları 1975).

17 Bu metni Arapçadan Fransızcaya kimin çevirdiği belli olmadığı gibi, metnin içeriği ve metne bir şekilde müdahale edilmiş olabileceği de tartışılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk., Düccane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divân* 1/2 (1996), 3; 29-40. Ayrıca Afganî'nin Renan'a yazdığı reddiyenin bizzat ona ait olmadığı, bunun gazete tarafından uydurulmuş olabileceği ve cevabi sözlerin Afganî'ye ait olamayacağı, bunları Renan'ın kafasından uydurup ona Afganî'ye izafe etmiş olabileceği iddialarıyla ilgili olarak bk. Salahattin Kılıçarslan, "Cemaleddin Efgani Dosyası Üzerine", *Hareket*, 5/108 (Aralık 1974), 19; Muhammed Hamidullah, "Ernest Renan ve İslâmiyet", *İslâm*, 2/14 (Şubat 1958), 5-6.

18 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 206-212.

hoşlanmadığı şeklinde iki temel iddiası olduğunu belirterek bunlara kendince cevaplar vermiştir. Buna göre Renan, Aydınlanma ve Pozitivizm bağlamında dini, özellikle de İslam'ı bilime mani bulmaktadır. Yine dönemin meşhur İngiliz biyoloğu Charles Darwin'in türlerin kökeni ve tekâmülüyle ilgili görüşlerinin de etkisiyle olsa gerek Arapları felsefe ve metafizik bilimler için mantalite olarak yeterli görmemektedir. Afganî bu iki ana görüşü ortaya koyarak açıklamalarda bulunmuştur. Cemil Meriç, Afganî'nin Renan'a cevabını önce 'kabul ve teslimiyet'¹⁹ daha sonra ise 'karşı tarafa açık kapı bırakan taarruz' olarak nitelemiştir.²⁰ Burada konuyu uzatmamak için Afganî'nin reddiyesi çerçevesinde yapılan olumlu veya olumsuz tartışmaların, cevabın mahiyetinden ziyade onun kişiliği etrafında şekillendiğini söylemekle yetinilecektir. Renan Afganî'ye cevaben yayınladığı yazıda; dinlerin onları tatbik eden ırklara göre değer kazanacağını, İslam'ın asıl kurbanlarının Müslümanlar olduğu ve nasıl ki Hıristiyan memleketlerin büyük hamlesi Orta Çağ'da zorla kilisenin yıkılmasıyla başladıysa Müslüman memleketlerinin de İslam'ın zaafa düşmesiyle kalkınacağı gibi ilkine benzer iddialar ileri sürmüştür.²¹ Nâmık Kemal'in bu ikinci yazıdan haberi olmasa gerek ki reddiyesinde bunlarla ilgili herhangi bir cümlesi bulunmamaktadır.

Renan'ın konuşmasının metnini aynı yıl Aleksî Vedrof'un Rusça tercümesinden okuyan ve aslı Kâsım tatarlarına dayanan Petersburg imam ve müderrisi, aynı zamanda gazetecilik de yapan Atâullah Bayezidof hemen Rusça bir reddiye kaleme almıştır. Türkçeye de çevrilen risalesinde Bayezidof, Kelâm ilminin akliliğinden hareketle Renan'ı yöntem ve muhteva açısından eleştirmiştir.²²

Renan'a reddiye yazanlardan biri de Osmanlı genci İbnü'r-Reşâd Ali Ferruh'tur. 1865 İstanbul doğumlu olan ve 1883-1884 yıllarında Paris'te Siyaset Bilimi eğitimi alan Ali Ferruh, konferanstan 4 yıl sonra *Tebşîr-i Ebatil* adıyla 48 sayfalık bir reddiye yazarak 1890'da İstanbul'da bastırılmış, metin ayrıca 1891'de Servet-i Fünûn dergisinde yayınlanmıştır. Amacının Renan'ın hatalarından dolayı ihtar ve tashih etmek olduğunu, makalesini Renan'a ulaştırdığı halde bir karşılık alamadığını belirtmiştir. Ali Ferruh'un reddiyesi diğerleri kadar ilgi görmemiştir.²³

Renan'a cevap veren Müslüman müelliflerden bir diğeri de Hint Müslümanlarından Seyyid Emir Ali'dir. Emir Ali İngiltere'de hukuk eğitimi alırken yazdığı ilk kitabını bilahare geliştirip genişleterek 1891 yılında Londra'da yayınlamış, 1902'de Kalküte'de tekrar yayınlanan eser, ilaveler ve gözden geçirmelerle 1922'de *The Spirit of Islam* adıyla son şeklini almıştır. Renan'ın iddialarını Bombay'da yayınlanan *The Indian Social Reformer* adlı derginin 28 Temmuz 1901

19 Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa* (İstanbul: Ötügen Yayınları 1977), 45-46.

20 Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* (İstanbul: İnsan Yayınları 1986), 190.

21 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 206-213.

22 Ramazan Yıldırım, "İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Atâullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2017), 75-88.

23 Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiyeler", 50-51.

tarihli sayısındaki bir makaleden öğrenen Emir Ali, kitabının ilk baskısında olmayan ekler bölümünde Appendix III başlığıyla Renan'ın iddialarına kısaca cevap vermiştir. Emir Ali kitabının genelinde yaptığı gibi Hıristiyanlık ile Müslümanlığı kıyaslayarak Batılıların, Müslümanların en kötü hallerini, Hıristiyanların en yüksek halleriyle mukayese ettiklerini ve gerçek İslam'ı anlatmak yerine cahil Müslümanlar üzerinden genellemeler yaptıklarını söylemiştir.²⁴

Osmanlı münevverlerinden *Hâtemü'l-Enbiyâ* (İstanbul 1332) isimli siyer kitabının müellifi olan Celal Nuri de Renan'a karşı fikir beyan edenlerdendir. O kendisinin çıkarttığı *Edebiyât-ı Umumiyye Mecmuası'nın* Teşrin-i Evvel 1918 tarihli 4. sayısında "İslamiyet mâni'-i Terakkî midir" başlığıyla Renan'a eleştiriler yazmış ancak bu eseri tamamlanamamıştır.²⁵

Seyyid Reşid Rıza da İslam dünyasından Renan'a reddiye yazarlardan biridir. Renan'ın 100. doğum yılı münasebetiyle Mustafa Abdürrezzak'ın 20 Mart 1923'te Mısır'da "Ernest Renan ve Cemaleddin Afganî" adıyla verdiği konferans iki gün sonra günlük *es-Siyase* gazetesinde yayımlanmıştır. Reşid Rıza, Abdürrezzak'ın Afganî'nin Avrupa'ya gittikten sonra değiştiği ve Renan'ı tasvip ettiği vb. hakkındaki görüşlerini reddettikten sonra yazısının sonunda *er-Reddu 'ala Rinan* başlığı altında Renan'ın görüşlerini eleştirmiştir.²⁶

Renan'ı eleştirenler arasında ünlü Fransız oryantalist Louis Massignon da (1883-1962) vardır. Massignon 1927'de *Revue Des Etudes Islamiques* dergisinde yazdığı makalesinde özellikle Nâmık Kemal'in görüşlerinden hareketle Renan'ın konferansında bahsettiği Layard'ın Musul kadısı hakkındaki mektubunun uydurma olabileceği hususunda ciddi eleştirilerde bulunmuştur.²⁷

Louis Massignon'dan sonra Renan'a yapılan eleştiriler biraz mahiyet değiştirerek İslam-bilim tartışmalarından ziyade sahte delil üretmek ve tahrifat yapma şekline dönüşmüştür. Muhammed Hamidullah, Massignon'un Layard'ın mektubu hakkındaki görüşlerini bir adım öteye götürerek Renan'ın Afganî'ye ait olduğunu söylediği cevabî mektubunu da uydurmuş olabileceğini söylemiştir. Hamidullah'ın bu konuda Urduca yazdığı makalesi akabinde Türkçe, İngilizce ve Farsçaya çevrilerek de yayınlanmıştır. Nâmık Kemal'in savunmasını da beğenen

24 Syed Ameer Ali, *The Spirit of Islam*, (Delhi, İdarah-i Adabiyat-ı Delhi, 1978), 482-487.

25 Celal Nuri, "İslamiyet mâni'-i Terakkî midir", *Edebiyât-ı Umumiyye Mecmuası*, 4/88 (Teşrin-i Evvel 1918), 1037-1041; *Edebiyât-ı Umumiyye Mecmuası*, 5/89 (Teşrin-i Evvel 1918), 1053-1056; *Edebiyât-ı Umumiyye Mecmuası*, 5/90 (Teşrin-i Evvel 1918), 1069-1072; *Edebiyât-ı Umumiyye Mecmuası*, 5/91 (Teşrin-i Evvel 1918), 1085-1088. Mezkûr derginin 5, 12, 19 ve 26 Ekim 1918 tarihli sayılarında birer hafta arayla yayımlanan bu yazılar Ali Ertuğrul tarafından bir takdim eklenerek günümüz Türkçesiyle *Tabula Rasa Felsefe&Teoloji* dergisinin 2002 tarihli 5. sayısında toplu olarak çeviri yazı şeklinde yayımlanmıştır, bk. Celal Nuri, "İslâmiyet Mâni'-i Terakkî midir?", haz. Ali Ertuğrul, *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji*, 5 (Mayıs-Ağustos 2002), 241-261.

26 Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiyeler", 53-59.

27 Louis Massignon, "La 'Lettre du Cadi de. Mossoul a Layard' Critique par Nameq Kemal D'une Source Citee par Renan", *Revue Des Etudes Islamiques*, 2 (1927), 297-301.

Hamidullah, Renan'ın İslam'a olan kininden kaynaklanan konferansın fazla ciddiye alınmaması gerektiğini de söylemiştir.²⁸

Renan'a konferansında bir asırdan fazla bir süre geçtikten sonra dahi reddiye yazılmıştır. Mustafa Yakub Abdünnübî, "et-Ta'qibu alâ Muhâdarâti Rinan" başlığıyla yazdığı ve mukaddime, reddiye ve hâtîme olmak üzere üç bölümden oluşan makalesinde Renan'ı eleştirmiş ancak kendinden öncekilerden farklı ve orijinal bir açıklamada bulunamamıştır.²⁹ Renan Konferansının tam yüzüncü yılında (1983) Osman Cilacı tarafından Türkiyat Araştırma Merkezi'nce 26-30 Eylül 1983 tarihlerinde İstanbul'da tertiplenen V. Milli Türkoloji Kongresi'nde "Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasından Reaksiyonlar" başlığıyla bir tebliğ sunulmuş ve daha sonra makale olarak yayınlanmıştır.³⁰

3. Nâmık Kemal ve Renan Müdâfaanâmesi

21 Aralık 1840'ta Tekirdağ'da doğup 2 Aralık 1888'de Sakız Adasında vefat eden Nâmık Kemal'in nispeten kısa ama buna mukabil siyaseten çok hareketli, edebî ve sosyal açıdan gayet verimli geçen hayat hikâyesi doğrudan konumuz değildir. Ancak ana hatlarıyla hayatından ve seyahatlerinden bahsetmek onun fikrî hayatının nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olacaktır.

- Hayatının ilk 16-17 yılı dedesi Abdülatif Paşa'nın memuriyeti sebebiyle Sofya'dan Kars'a memleketin değişik yerlerinde geçmiştir.
- Daha sonra on yıla yakın bir süre İstanbul'da tercüme odasında çalıştı; edebî kabiliyeti büyük ölçüde bu dönemde gelişti.
- Mayıs 1867'de Yeni Osmanlı hareketi üyeleriyle Paris'e kaçtı ve Kasım 1871'de affedilerek İstanbul'a döndü. Bu sürede Paris, Londra, Brüksel ve Viyana gibi kentlerde bulunarak Batı kültürünü yerinde tanıma fırsatı buldu.
- Eylül – Aralık 1872'de üç ay Gelibolu Mutasarrıflığı yaptı, şikâyetler üzerine azledilince İstanbul'a döndü.
- Nisan 1873 Kıbrıs'a sürgün edildi, 38 ay burada kaldı; bu süre edebî açıdan en üretken dönemi oldu.
- 1876'da Kanûn-ı Esasî'yi hazırlayan heyette yer aldı.
- Şubat 1877'de tutuklandı, aynı yılın temmuz ayında Midilli'ye sürgüne gönderildi.
- Aralık 1879'da Midilli Mutasarrıflığına getirildi. *Renan Müdâfanâmesi*'ni 1883'de burada yazdı.
- Eylül 1884'te Rodos Mutasarrıflığına tayin edildi.

28 Muhammed Hamidullah, "Ernest Renan ve İslâmiyet", *İslâm*, 2/14 (Şubat 1958), 5-6.

29 Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiyeler", 68-70.

30 Ayrıntılı bilgi için bk., Osman Cilacı, "Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasından Reaksiyonlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (1995), 181-191.

- Aralık 1877'de Sakız Mutasarrıflığına atandı. 2 Aralık 1888'de burada vefat etti.³¹

Görüldüğü üzere Nâmık Kemal hareketli bir hayat geçirmiştir. Hayat hikâyesi dikkatlice tahlil edildiğinde Renan'a reddiye yazacak duygu ve düşünce yapısına nasıl ulaştığı fark edilebilmektedir. O siyasî kimliği, edebî kişiliği ve gazeteciliğinin yanında dinine, devletine ve milletine sadık bir dava adamıdır. Avrupa'da yaşadıkları ve mutasarrıflığı döneminde adalarda karşılaştığı hadiselerle verdiği tepkiler de bunun göstergesidir. Daha mutasarrıflığının ilk ayında yerli balıkçıların haklarını korumak adına İtalyan balıkçılarına engel olması, Midilli despot hanesinin faaliyetlerine karşı yerli Müslüman halkı desteklemesi, dış müdahalelerin uyandıracığı siyasî tepkilere aldırılmadan adada Türk halkının menfaatlerini korumak için verdiği mücadeleler yüzünden pek çok defa şikâyet, iftira ve adli takibata uğramıştır.³²

Renan'ın malum konferansını verdiği günlerde Nâmık Kemal yukarıda belirtildiği üzere Midilli mutasarrıfıdır. Mektuplarında³³ konferanstan bahsederken 'risale' tabirini kullandığına göre muhtemelen konferans metninin aynı yıl müstakil olarak basılan 24 sayfalık makale sûreti eline geçmiş olmalıdır. Bundan sonra *Müdâfaa*'nın yazılış sürecini Nâmık Kemal'in yakınlarına yazdığı mektuplardan takip etmek mümkündür. Şöyle ki;

- Nâmık Kemal, Renan konferansından ilk defa 7 Temmuz 1883 tarihinde damadı Menemenli Rifat Bey'e yazdığı mektupta bahsetmektedir; "Renan'ın cevâbı, Ramazan içinde başlanılacak değil miydi yâ? Başladım. *Endülüs Tarihi* ile *İbn Hallikân* isterim. Midhat'ın *Müdâfaa*'sını göndersen fena olmaz."³⁴ Bu mektuptan da anlaşılacağı üzere Kemal, konferanstan dönem ve konum şartlarına göre erken sayılabilecek bir sürede haberdar olmuş ve iradından yaklaşık 3 ay sonra cevap için hazırlıklara başlamıştır.
- 20 Temmuz 1883 tarihli babası Mustafa Âsım Bey'e yazdığı mektuptan: "Şimdi büyük bir ibadet ile meşgulüm amma bendenizin elimden gelecek bir ibadet... Fransa'nın en meşhur müelliflerinden vaktiyle *Terceme-i Hâl-i İsa* namıyla bir kitap yazıp da kendini papazların nefrinine mazhar eden Ernest Renan, şimdi İslamiyet'in maârifet mâni' olduğuna dair bir hutbe îrad etmiş, risâle şeklinde de basılmış ... Bihevliillehi Tealâ ekser delillerimi gene Fireng kitaplarından ve hatta kendisinden alarak onu gönlümün

31 Akün, "Nâmık Kemal", 32/361-378.

32 Akün, "Nâmık Kemal", 32/370.

33 Fevziye Abdullah Tansel, *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları I-IV* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 2/1111. Nâmık Kemal'in hayatı boyunca yazdığı mektupları Fevziye Abdullah Tansel tetkik edip açıklamalar ilave ederek *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları I-IV* adıyla dört cilt halinde (I. cilt: İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları, 1967; II. cilt: İstanbul ve Midilli Mektupları, 1969; III. cilt: Midilli Mektupları, 1973; IV. cilt: Rodos ve Sakız Mektupları, 1986) yıllarında yayınlamış, 2013 yılında eserin tamamının 2. baskısı (tıpkıbasım) yapılmıştır. Serinin II. cildinin tamamına yakını ve III. cildini Midilli mektupları teşkil etmektedir.

34 Tansel, *Nâmık Kemal'in Mektupları*, 3/299. Burada kastettiği Ziya Paşa'nın *Endülüs Tarihi* ve İbn Hallikan'ın *Vefeyâtü'l-a'yan*'ıdır.

istediği gibi tepeliyorum."³⁵ Babasıyla paylaştığı düşüncelerinden hareketle Kemal'in, Renan'a cevap vermeyi bir sorumluluktan da öte ibadet telakki ettiğini söylemek mümkündür.

- 21 Temmuz 1883 Menemenli Rifat Bey'e: "Gelelim cevaba: Merkez havâlesine imkân yok. Kitap meselesi olmazsa ne yapalım... İbn Hallikan'ı Hüseyin'in (Hüseyin Hilmi Paşa'yı kastediyor) evinden buldururum. Ernest Renan'ın cevabı, Ramazan nihayetine kadar biter, huzûra takdim edeceğim."³⁶
- 1 Eylül 1883 Menemenli Rifat Bey'e: "*Renan Müdâfaası* bitti; fakat bir tarafa gitmedi. Tashîhi güç, şakaya gelir şeylerden değil; Hacı İbrahim Ağa ile bahis etmeğe benzemez."³⁷
- 15 Eylül 1883 Menemenli Rifat Bey'e: "*Renan Müdâfaası*, hâlâ tashîh olunup da gitmedi. Avrupa'dan bir-iki kitap ısmarladım, gelmedi. Lâzım idi; fakat ânlardan sarf-ı nazar etmek de kâbildir. Hele gel de konuşuruz."³⁸
- 6 Kısım 1883 Menemenli Rifat Bey'e: "*Renan Müdâfaası*'nı beğenmedim; bastırmayacağım desem beğenir misin? Vallâhi o dereceye geldim, al senin olsun, kimin olursa olsun, tek ben kurtulayım. Siz efendilerimiz, öteki ile beriki ile sidik yarışına çıkacak diye ben mi ta'ciz olup duracağım? Dur, sana ben Renan'dan, falandan daha güzel haber vereyim; galiba biz duacı-nıza yine küçücük bir torun yâhud hafid yahud hafide ümidleri görünmeğe başladı..."³⁹

Yukarıda mezkûr son üç mektuptan da anlaşılacağı üzere Nâmık Kemal yazım ve tashihle geçen yaklaşık dört aylık süreçte, ibadet duygusuyla başladığı müdafaa yazma işinde zamanla yorulmaya ve yılmaya başlamıştır. Bunun görünen ilk sebebi istediği kaynaklara ulaşamamasıdır. Ada şartlarında sınırlı imkânlarla bu maalesef muhtemel bir durumdur. Bir başka sebep ise Nâmık Kemal'in hırslı ve idealist yapısı olsa gerektir. Gerek siyasi hayatında gerekse edebî kişiliği ve gazeteciliğinde bedel ödeme pahasına da olsa sözünü esirgemeyen ve hatta en güçlü tonlarda dillendirmeye alışkın olan Nâmık Kemal, doğrudan ihtisası olmayan bir alanda ve iddialı bir işte istediği noktaya ulaşamamıştır. Bizzat *Renan Müdâfaası* ismini verdiği risalesini huzûra göndermeyişinin hatta bastırmayışının sebebi de bu olsa gerektir. Burada belki 'şartları müsait olsaydı ve ömrü vefa etseydi eserini ismi gibi kemâle erdirip gün yüzüne çıkarabilirdi' gibi muhtelif yorumlar yapılabilir ama vakia böyledir.

Renan Müdafâası ilk olarak Nâmık Kemal'in vefatından yirmi yıl sonra 1910 senesinde *Nâmık Kemal Külliyyatı*'nın birinci tertibinin ilk sayısı olarak küçük boy ve

35 Tansel, *Nâmık Kemal'in Mektupları*, 3/305.

36 Tansel, *Nâmık Kemal'in Mektupları*, 3/309.

37 Tansel, *Nâmık Kemal'in Mektupları*, 3/317.

38 Tansel, *Nâmık Kemal'in Mektupları*, 3/330.

39 Tansel, *Nâmık Kemal'in Mektupları*, 3/348.

56 sayfa şeklinde Osmanlıca yayınlanmıştır. Daha sonra 1962’de M. Fuad Köprülü tarafından sadeleştirilmeden Latin harfleriyle basılmıştır.⁴⁰ Köprülü eserin karşılaştırmalı, tahlilli ve tenkitli bir sûreti üzerinde çalışmış ancak bunu neşretmemiştir.⁴¹ Müdafaa’nın üçüncü baskısı ise Abdurrahman Küçük tarafından *Renan Müdâfaanâmesi* (İstanbul, 1988) adıyla sadeleştirilerek ve öncesinde Renan’ın konferansının Türkçe çevirisi de eklenerek yapılmıştır.⁴²

4. İddialar ve Cevaplar

Renan’ın konferansının ana fikri malum olduğu üzere İslam’ın bilime karşı olduğu iddiasıdır. Nitekim bu konu o günden itibaren pek çok kişi tarafından ele alınmış ve bunun doğru olmadığı savunulmuştur. Nâmık Kemal de bu fikre şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak bu çalışmada din-bilim tartışmaları ve/veya İslam’ın terakkiye mâni olduğu konusundan ziyade Renan’ın üstü kapalı veya imalı bir şekilde ifade ettiği, bir kısmı muasırı olan oryantalistlerce de dile getirilen ve bugün hala gündemde tutulmaya çalışılan iddialar ve Nâmık Kemal’in reddiyesinde bunlara verdiği cevapların mahiyeti üzerinde durulacaktır.

Renan, konferansının başında insanlık ailesinin zamanla kaynaşarak mütecânis bir yapıya dönüştüğünü ve böylece zamanla etnik kökenin önemini kaybettiğinden bahsederek mesela Fransızların dil yönünden Romalı, medeniyet açısından Yunanlı ve din yönünden Yahudi olduklarını beyan etmiştir. Böylece bu unsurları kendi milleti için artı birer değer olarak görürken, Arap felsefesi, Arap sanatı, İslam bilimi ve İslam medeniyeti gibi kavramların bir yanlı anlatım olduğunu; hadi zatında gerçekte böyle şeylerin olmadığını beyan etmiştir. Devamında ise medeniyetin insanlığın ortak malı olduğundan bahisle muhataplarının zihinlerini müstakil bir İslam medeniyeti olamayacağı fikrine hazırlamaktadır.⁴³ Nâmık Kemal, bu konuda muhatabını delil getirmemekle suçlamış,⁴⁴ fakat kendisi de İslam medeniyetinin özgünlüğüne dair örnekler vermemiştir. Renan’ın hakiki bir Müslümanın sanki kafasına demir halka geçirilmiş gibi bilime ve ilerlemeye kapalı olduğu iddiasına Müslüman çocukların mekteplerde mile-i saire çocuklarından daha başarılı olduğu şeklinde ve Kur’an’dan gök cisimleri, yağmur, yaratılış gibi konulardaki ayetlerin Müslüman’a ilmî bakış açısı kazandırdığı şeklinde cevap vermiştir.⁴⁵ Mesela burada İbn Rüşd uzmanı olan Renan’a İbn Rüşd gibi İslam felsefesinin zirve bir ismi üzerinden cevap vermesi daha başarılı olabilirdi.

40 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, nşr. M. Fuad Köprülü, (Ankara: Milli Kültür Yayınları, 1962). Fuad Köprülü esere yazdığı önsözde 1910’da *Külliyat-ı Kemal*’in ilk sayısı olan müdafaaamenin basım ve tertibinin itinasız olduğunu, orta boy 56 sayfa olarak yayımlandığını ve kısa sürede tükendiğini, buna mukabil kendi yayının daha mükemmel olduğunu söylemiştir. Bizim çalışmamızda Fuad Köprülü tarafından yapılan baskı kaynak gösterilmiştir.

41 Abdullah Tansel, hocası Fuad Köprülü’nün çalışma esnasında Nâmık Kemal’in Renan’ı tam olarak anlayamadığını fark ettiği için *Nâmık Kemal ve İslamiyât* isimli kitabını onu küçük düşürmek için bastırmadığını hocasının şahitliğiyle aktarmıştır, ayrıntılı bilgi için bk. Tansel, *Nâmık Kemal’in Mektupları*, 3/317.

42 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, nşr. Abdurrahman Küçük (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988).

43 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 184.

44 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 21.

45 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 22-23.

Kemal'e göre Renan ve diğer Avrupalılar alanlarında ne kadar bilgili olsalar da İslam konusunda cahildirler. Çiçeği, böceği detaylıca incelemelerine rağmen aynı gayreti İslam'ı ve Müslümanları anlama hususunda göstermemektedirler.⁴⁶ Ona göre İslam konusunda araştırma yapan Avrupalıların bir kısmı Hıristiyan taassuplarından dolayı kusur bulmak için, koyu Hıristiyan olmayanları ise tüm dinlere insan aklı ve ilerlemesi için bir esaret zinciri olarak baktıklarından İslam'ı anlayamamaktadırlar.⁴⁷

Renan, Müslümanların inançlarından dolayı büyük bir gurura kapıldıklarını, diğer dinleri ve hatta Avrupa'nın fikir ve değerleri hor gördüklerini ifade etmiştir.⁴⁸ Nâmık Kemal burada her inanç sahibinin kendi inancını haklı görmesinin gayet doğal olduğunu, Müslümanların ehl-i kitabı tahkir etmediklerini sadece mensûh saydıklarını, Avrupa'nın ilmine de karşı çıkmadıklarını zira ilmin illaki ikbal için olmadığını ve başlı başına bir değer olduğunu söylemiştir. Ayrıca ateist olarak nitelediği Renan'ın, Yahudi ve Hıristiyanların İslam'ı sahih din saymalarına karşı saygılı olurken, İslam'ın mezkûr dinleri mensûh saymasının kınanacak bir durum olmadığını ifade etmiştir.⁴⁹ Kemal'in bu ifadesini Müslümanların tarihleri boyunca diğer din mensuplarına karşı hoşgörüsünden ve bir arada yaşama tecrübelerinden örnekler vererek delillendirmesi daha isabetli olabilirdi. Zira Renan'ın kibirli olarak nitelediği Müslümanların tarihleri boyunca gerek bir arada yaşadıkları bölgelerde gerekse sair yerlerdeki diğer dinlere ve müntesiplerine karşı sergiledikleri hukuk ve hoşgörü çerçevesindeki müspet tavır, Fransa da dâhil olmak üzere diğer ülkelerde pek çok kez kendi vatandaşlarına bile gösterilmemiştir.

Renan, Müslümanların diğer din mensuplarına karşı hoşgörülü tavrını ibadetlerin zahiri sadeliğine bağlamış, Müslümanların etnik farklılıklarına rağmen birbirlerini din kardeşi olarak görmelerini ise benliklerinin kaybı olarak yorumlamıştır. Müslüman milletlerden sadece İranlıların öz kimliklerini koruyabildiklerini zira onların Müslüman olmaktan ziyade Şii olduklarını iddia etmiştir.⁵⁰ Kemal buna cevaben Şiiliğin İran'a has olmadığını, değişik İslam beldelerinde Şiilerin mevcut olduğunu ve İran'daki yaygın Şiiliğin son 3 asırda oluştuğunu beyan etmiştir.⁵¹ Renan'ın bu konuya bakış açısı Batılıların İslam âleminde kendi çıkarları doğrultusunda veya lehlerine olabilecek durumlarda Sünnî çoğunluğa karşı Şiiileri, Mutezilîleri ve gayrimüslim azınlıkları ön plana çıkardıkları düşüncesini akla getirmektedir.⁵² Renan'ın, felsefe ve bilime İslam'ın ilk asrı kadar yabancı kalmış bir dönem olmadığı iddiasına⁵³ Nâmık Kemal bundan maksadın matematik

46 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 13. Nâmık Kemal, *Müdâfaa*'dan yıllar önce kaleme aldığı bir köşe yazısında da 'Avrupa Şarkı Bilmez' başlığıyla Batılı müelliflerin İslam konusundaki cehaletlerini Hammer vs den örnekler vererek açıklamaya çalışmıştır; Nâmık Kemal, 'Avrupa Şarkı Bilmez', *İbret* (10 Haziran 1288/ 23 Haziran 1872).

47 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 17.

48 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 185.

49 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 25.

50 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 185.

51 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 27-28.

52 Yusuf Kabakçı, *Hız Muhammed'i (sav) Oryantalizme Karşı Savunmak*, (Bursa: Emin Yayınları 2018), 217.

53 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 186.

ve fen ilimleri ise doğru olduğunu ancak İslam'ın bilgili toplulukları cahil yapmadığını, Renan'ın mesela *Nehcü'l-belağa* gibi ashaba ait eserleri okumuş olsaydı böyle söyleyemeyeceğini belirtmiştir.⁵⁴ Renan, bu son iddiasından hemen sonra 750 yıllarında Abbasilerin idareye gelmesiyle âdetâ Sasanî medeniyetinin tekrar canlandığını, İstanbul'dan kaçan felsefenin İran'a sığındığını ve Nasturîlerin de katkılarıyla Bağdat'ın gayrimüslim unsurların hâkim olduğu bir bilim merkezi haline geldiğini söylemiştir. Nâmık Kemal bu hususa gayet makul bir cevap vererek daha Emeviler döneminde Müslümanların Yunan felsefesinden tercümeler yapmaya başladıklarını, bu bölgedeki (Suriye) Yunan izlerinin İran bölgesinden daha zengin olduğunu, bu zamandaki Arapların İranlılardan daha uyanık olduklarını, Abbasilerde bazı Hıristiyan hekimlerin çalıştığını ama İran bölgesinin eski halkının çoğunun Hıristiyan olduğu iddiasının gerçeği yansıtmadığı gibi Abbasilerin başarısının tamamen gayrimüslim unsurlar üzerine bina edilemeyeceğini belirtmiştir. Kemal'e göre, Sasâniler çok gelişmiş olsalardı Renan'ın aktardığı gibi Bizans'tan mimar, mühendis istemezlerdi. Yine Renan'ın yaptığı gibi bazı Abbasi halifelerinin dinî duygularını ve Bermekîlerin imanını tartışmanın doğru olmadığını, eğer Bermekîler gerçekten Müslüman olmasalardı bunu öncelikle onları yönetimden uzaklaştıran Abbasilerin dillendirmeleri gerektiğini söylemiş ve Harun Reşid gibi bazı halifelerin samimi Müslüman olduklarını, ömürlerinin çoğunu hac ve gazâ ile geçirdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca ilim ve hikmetle ilgili Kur'an ve Sünnet'te tavsiye ve emir mahiyetinde birçok açık hükmün bulunduğunu bu sebeple de Müslümanların bizzat inançları sebebiyle ilim ve felsefeyle ilgilendiklerini belirtmiştir.⁵⁵ Kemal'in İran vurgusuna karşı Bağdat örneğini vermesi de isabetli olabilirdi. Zira Bağdat Müslümanların sıfırdan inşa ve imar edip medeniyet merkezine dönüştürdükleri bir şehir olup Sasânilerden, Romalılardan veya başkaca milletlerden ele geçirilmemiştir.

Nâmık Kemal, Renan'ın filozof kelimesini 'zındık' ve 'farmason' olarak ölümlü veya işkenceyi hatırlatan kelimelerle ilişkilendirmesine⁵⁶ Eski Yunan'da Sokrates'in idamını, Orta çağda Galile'ye ve bilahare Jean Jacques Rousseau'ya yapılan muameleleri hatırlatıp Araplarca görüşlerinden dolayı kimseye işkence edilmediğini ve öldürülmediğini söyleyerek cevap vermiştir.⁵⁷ Renan, Arapça yazıldı diye bir Arap medeniyetinden bahsedilemeyeceğini, bunun aslında bir Yunan medeniyeti olduğunu söylemektedir. Nâmık Kemal buna, Müslümanlar Sasânî ve Yunan'dan istifade edip üzerine yeni bir şeyler koyduklarında onların emeğinin yok sayılmayacağını aksi takdirde başka hiçbir medeniyetten bahsedilemeyeceğini ve hepsine Yunan ilim ve hikmeti denileceğini söylemiştir.⁵⁸ Buradaki asıl tartışma konusu medeniyetin beynelmilel özelliğidir. Aslında Renan da konferansının başında bunu ifade etmiş hatta Avrupalılar için bir meziyet ola-

54 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 29.

55 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 31-37.

56 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 192.

57 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 38-39.

58 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 40.

rak nitelemiştir. Ancak konu Müslümanlara gelince onları öz kaynaklarının yanında civar medeniyetlerden de beslenerek yeni bir medeniyet inşa edenler olarak değil, Yunan medeniyetinin taşıyıcıları olarak vasfetmiştir.⁵⁹ Hâlbuki hiçbir medeniyet sıfırdan inşa olunmamıştır. Medeniyet insanlığın ortak malı olup zaman içerisinde değişik milletlerce tevarüs edilerek geliştirilmiş ve günümüze böyle gelmiştir. Nâmık Kemal bu gerçeğe işaret ederken, Renan ısrarla İslam medeniyetini görmezden gelerek Yunan medeniyetini kaynak olarak göstermektedir.

İbn Rüşd uzmanı olan Renan, son Arap filozofu dediği İbn Rüşd'ün siyasi sebeplerle gözden düşmesini dikkate almadan⁶⁰ felsefi görüşlerinden dolayı Fas'ta keder içinde öldüğü sıralarda Batı'nın uyandığını Abelard örneği üzerinden ifade etmiştir. Hâlbuki siyasi sebeplerle sürgüne gönderilen İbn Rüşd kısa bir süre sonra affedilmiş ve Muvahhid Sultanı Ebu Yusuf'un davetiyle Marakeş'e gitmiş ancak çok geçmeden orada vefat etmiştir. Önce oraya defnedilmiş, 3 ay sonra Kurtuba'ya aile kabristanına nakledilmiştir.⁶¹ Buna mukabil Renan'ın uyanışın öncülerinden addettiği Abelard, bir kız meselesi yüzünden amcası tarafından hadım edilmiş ve ömrünün kalan kısmını bir manastırda münzevi olarak geçirmiştir. Bu basit mukayesenin detaylandırılmasının sebebi Renan'ın olay ve kişilere bakışını ortaya koyabilmektir. Zira konu Müslüman bir filozof olunca farklı sebeplerle yaşadığı sıkıntıları doğrudan felsefi görüşleriyle ilişkilendirirken, kendi medeniyetinden kabul ettiği bir düşünür mevzu bahis olunca hayatındaki ciddi sıkıntılara hiç girmeden onu yüceltmeyi tercih etmiştir. Bu mukayese konuşmasının başında netlikten bahseden bir bilim insanının tarafsızlığına gölge düşürecek bir yaklaşımdır.

Renan'ın konuşması pek çok tutarsızlık barındırmaktadır. Bunların bir kısmı Nâmık Kemal tarafından da ortaya konmuştur. Ancak Kemal'in dikkatini çekmeyen konular da vardır. Mesela İslam medeniyetinin Batı'ya aktarımında önemli bir ayağı tercüme faaliyetleri teşkil etmektedir. Buna aracılık eden meşhur mütercimlerden birisi de Afrikalı Konstantin'dir (ö. 1087).⁶² Renan, ondan bahsederken "Müslüman eğitimi almış olduğu için bilgi bakımından devrine ve memleketine çok üstündür"⁶³ gibi bir tanımlama yapmıştır. Renan'ın bu ifadeleri konferansın ana fikriyle tamamen çelişmektedir. Devamında ise Toledo'da Başpiskopos Raymond'un başını çektiği tercüme faaliyetlerinden bahsederken ise "Arap

59 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 196.

60 H. Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/258.

61 Karlığa, "İbn Rüşd", 20/258.

62 Tunus'ta doğmuş ve önce orada tıp ve felsefe eğitimi almış, sonrasında Mısır, Suriye, İran ve Habeşistan gibi doğu beldelerini dolaşarak Grekçe, İbranice, Habeşçe, Arapça ve Latince öğrenmiştir. Bilahare Salerno şehrine yerleşmiştir. Özellikle tıp alanında İslam âleminde eski Yunan hekimleri Hipokrat ve Galen'den çevrilenler ve İshak b. Süleyman, Ali b. Abbas el-Mecusi, İbnü'l-Cezzar ve Huneyn b. İshak gibi âlimlerin orijinal eserlerinden oluşan 100'e yakın eseri türcüme etmiştir. Tercümeleri çok uzun süre Batı'da üniversitelerde okutulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bak. H. Bekir Karlığa, "Afrikalı Konstantin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/ 180; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2007), 242.

63 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 194.

biliminin en önemli eserlerini Latinceye çevirmiştir” gibi bir ifade kullandıktan hemen sonra “Arap bilimi denilen nesne, tohumunu Batı’ya aşılabilir aşılamaz yok olmuştur” gibi birbiriyle tamamen ters ifadeler kullanmıştır. Bunun gerekçesini de yukarıdan bakışla “insanlığın ilerlemesine faydası olmayan şeylere artık hayat hakkı yoktur” diyerek tarif etmiştir.⁶⁴ Renan’ın objektiflikten uzak bir başka yaklaşımı da el yazması eserlerle ilgilidir. Ona göre Yunan düşüncesinin Arapça “eksik” tercümelere gerek duyulmadan Batı’ya aktarılabilmesi asıl nüshalar 1204’te Haçlıların İstanbul baskınında zarar görmüştü.⁶⁵ Fakat aynı Renan, Moğollar ve Haçlılar tarafından imha edilen Müslümanların eserlerinden bahsederken gerçek failere hiç değinmeden “el yazması felsefe eserleri yok edilir ve nadirleşir” şeklinde bir ifadeyle suçu “bağnaz” Müslümanlara yıkmaya çalışmıştır.

İslam biliminin İranlılar, Hıristiyanlar, Yahudiler, Harranlılar, İsmailîler ve öz dinlerine karşı vicdanları isyan eden Müslümanların eseri olarak gösterip böylece Sünnî çoğunluğu görmezden gelerek başarıyı etnik azınlık ve gayrimüslimlere mal eden Renan bilahare İslam’ın kaba, haşin ve ruhsuz olarak nitelendiği Tatar (Türkleri kastediyor) ve Berberî ırkların eline düşmesiyle giderek mutaassıplaştığını iddia etmiştir.⁶⁶ Nâmık Kemal buna Osmanlı’dan ve Semerkant gibi yerlerden örneklerle cevap vermiştir. Renan’ın Türklerle ilgili görüşleri sadece medeniyet bağlamıyla sınırlı da değildir. Mısır, Lübnan, Suriye, Antakya, İzmir ve İstanbul gibi Osmanlı beldelerini dolaşan Renan tam bir Grek hayranıdır ve Türkleri burarlarda işgalci gibi görüp Doğu Hıristiyanlarını onların zulmünden kurtarmanın Fransa’nın görevi olduğunu düşünmektedir.⁶⁷ Genelde Müslümanlara özelden ise Türklere karşı düşmanlık zamanla Avrupalı Oryantalistlerin büyük çoğunluğunun ortak özelliği haline gelecektir. Açık ve net hiçbir delile dayanmadan 12. yüzyıldan itibaren yani Selçuklular ve Osmanlılarla beraber İslam medeniyetinin gerilediği fikri oryantalist bir kanaat haline gelmiştir.⁶⁸ Renan dinin medenî hayata tahakkümünün hürriyeti kökünden baltalayacağını, bunun modern zamanlarda Batı’da sadece İspanya’da gerçekleştiğini ancak İslam devletlerinin ortak özelliği olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ Laikliğin kavram olarak Fransa’da 1870’lerden itibaren yaygınlaştığı düşünüldüğünde⁷⁰ Renan’ın bu düşüncenin ilk savunucularından olduğu da söylenebilir. Nâmık Kemal’in, Papalık-İslam karşılaştırmasına cevabı papalığın geçmişini ve Fransa’daki cinayetleri hatırlatmak olmuştur. Ayrıca Kemal, laiklik konusunda İncil’deki “Sezar’ın hakkını Sezar’a, Tanrı’nın hakkını da Tanrı’ya verin”⁷¹ şeklindeki cümleyi alıntıyla bu durumun Avrupa için bir kazanım olarak görülebileceğini zira İncil’deki mezkûr kurala rağmen kilisenin halka yaptıkları

64 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 195.

65 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 194.

66 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 197-198.

67 Faruk Bilici, “Ernest Renan”, 569.

68 İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 90.

69 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 199.

70 Kenan Gürsoy, “Laiklik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/62.

71 İncil (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 1995), Matta 22/21; Markos 12/17; Luka 20/25.

yüzünden buna mecbur kaldıklarını belirtmiştir. Lâkin İslam için buna gerek olmadığını, sırf dinî kaynaklı diye faydalı bir takım siyasi hükümleri kaldırmanın zulmü adalete tercih etmek olacağını söylemiştir.⁷² Renan'a göre İslam terör (Fransızca *la terreur*) için henüz tam olarak teşkilatlanmadığından mâni olamadığı felsefeye tahammül etmiştir. İslam 'ateşin imanlı yığınlarını' eline geçince ise her şeyi yakıp yıkmış, dinî terör ve riya revaç bulmuştur.⁷³ Renan'ın burada baskı ve şiddet anlamında kullandığı "terör" ifadesi o gün için Nâmık Kemal'in dikkatini çekmemiştir. Ancak bugün Batı'da yaygın olarak yan yana getirilmeye çalışılan 'İslam ve terör' algısının ilk fikri tohumlarını oluşturmaktadır.⁷⁴ Renan'ın Abbasi Halifesi Me'mun'un Yunan Felsefesine ilgi duyduğu için ulema tarafından kınandığı iddiasına Kemal, bunun sebebinin felsefe değil Mutezile mezhebi dolayısıyla olduğunu beyan etmiştir. Renan'ın "İslamlık zayıf zamanlarında liberal, kuvvetli zamanlarında sert ve haşin davrandı"⁷⁵ ifadesi de Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgilenen oryantalistlerin 'Muhammed Mekke döneminde zayıfların yanında iken Medine'de gücü eline alınca zalim bir karaktere büründü' şeklindeki iddialarının bir benzeri mahiyetindedir.

Renan'a göre Müslümanlar tabiat bilimleriyle uğraşmayı Allah'la rekabet, Tarih bilimini ise İslam'dan önceki milletlerin hatalarına düşme sebebi olarak görmektedirler. Ona göre deneyselcilik dinin alanını daraltacağından, İslam bilime karşı çıkarak kendini mahvetmiştir.⁷⁶ Nâmık Kemal bu iddiaya yedi maddede cevap vermiştir. Birincisi Abbasiler dönemindeki yüksek ilmi seviyeyi hatırlatmıştır. İkincisi Haçlı ve Moğollar'ın İslam medeniyetine verdiği zararı ve sonrasında Avrupalıların Müslümanlara musallat olmaları neticesinde bunun kısa sürede telafi edilemeyecek tahribata sebep olduğunu söylemiştir. Üçüncüsü Renan'ın bir zamanlar engizisyonun hâkim olduğu İspanya'nın ilmen ilerleyeceğine inanasına rağmen aynı başarıyı Müslümanlara niçin yakıştıramadığını sormuştur. Dördüncüsü Müslümanların ilimden aldıkları lezzetin yanında bunu teşvik eden dinî emirler sayesinde ibadet sevabı alacaklarına inandıkları ve hatta dinen yanlış gördükleri hususları bile insanları onlardan uzak tutabilmek için öğrendiklerini beyan etmiştir. Beşincisi Renan hem İslam'ın insan düşüncesine zarar verdiğiinden hem de camiye girince huzur bulduğundan bahsetmektedir, bu tezat nasıl açıklanabilir ki? Altıncısı İslam araştırmaya engel olmak bir tarafa tam tersine iddiasının doğru olduğunu düşünenleri delil getirmeye çalışır, Avrupalılar ise ulaştıkları tabiat kanunlarının değişmezliğinin dine aykırı olduğunu neye göre söylediklerini ortaya koymalıdır. Yedincisi ise Renan hali hazırda eğitim gören Müslümanlardan birkaçıyla görüşecek olursa İslam'ın onları hiç de geri bırakmadığını bizzat şahit olacaktır...⁷⁷ Kemal'in bu konudaki savunması ve cevapları daha da

72 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 51-52.

73 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 199.

74 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. İbanoğlu, "İslam' Terör İsnadı", 78-79.

75 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 200.

76 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 202.

77 Nâmık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 54-58.

çoğaltılıp detaylandırılabilir. Ancak Renan'ın ortaya attığı "dinin terakkiye mâni olduğu" iddiası o zamandan beri tartışılmalıdır. Müslümanların mevcut durumu ise bu konuda Batılıların en büyük dayanağı olmuştur. Oryantalistlerin lehlerine olan konularda bu gibi durumları iyi değerlendirdikleri, aleyhlerine olunca ise başka deliller aradıkları bilinen bir durumdur. Renan'ın bu meselede M. Layard'ın bir Musul kadısından naklettiği mektup üzerinden Müslümanları eleştirmesinin objektifliği bir tarafa bu mektubun sahte bir delil olduğu da yukarıda değindiğimiz üzere tartışılmıştır.

Renan'ın konferansında son olarak değindiği konu ise bilim-güç ilişkisidir. Kemal'in "bahçeye vurdum kazmayı, güzeller bağlar yazmayı" diyerek alaya aldığı (üslubu risalesinin başlarında çok iddialı görünen Kemal'in artık bu işten sıkıldığını da düşündürebilir) ifadelerin devamında Renan bilimin, askerî ve sanayi bakımından üstünlük sağlayacağını ve bu kuvvetlerle de bilim karşıtlarına ve barbarlara engel olunacağını savunmuştur. Hatta ateşli silahları örnek göstererek bu sayede medeniyetin (Avrupalıların) zaferinin geldiğini söylemiştir. Yani ona göre bu silahlar sayesinde Batı dünyaya medeniyet götürmüştür ve eğer bu imkânlar daha önce olsaydı Ömer (Hz. Ömer) ve Cengizhan'ın orduları durdurulabilirdi.⁷⁸ Renan'ın bu son düşüncesi Batı'da bugün de var olan ve kapitalist sömürü düzeninin devamını askeri, teknolojik, sağlık, tarım ve başkaca birçok alanda devam ettiren bilgi-güç ilişkisidir. Nitekim Renan'da terakki ya da bugün kullandığımız manada ilerleme kavramı modernleşmeyle eş anlama gelmektedir. Dine bakış açısı da dikkate alındığında onun, modernleşmeyi bir çeşit pozitivist bir zihni arka plan üzerinden okuduğu da söylenebilir.⁷⁹

Değerlendirme ve Sonuç

Konumuz gereği Renan'ın tüm görüşleri ve Nâmık Kemal'in siyasî ve edebî kişiliğinden ziyade oryantalizm çerçevesinde Renan'ın görüşleri ve Kemal'in bunlara verdiği cevapların mahiyeti ve konferansın günümüze yansımaları ortaya konmaya çalışılacaktır.

Nâmık Kemal, Renan'ın papazlar ve engizisyon tarafından yapılan haksızlıklar sebebiyle din düşmanı olduğunu ve her kötülüğü dinden bildiğini söylese de aslında Renan kiliseye ve Hıristiyan değerlerine sadıktır. Renan'ın düşmanlığı bütün dinlerden ziyade İslam'adır. Her ne kadar bir ara kiliseye karşı bayrak açmış, bazı görüşlerinden dolayı görevlerine son verilmiş ve hatta aforoz edilmiş olsa da gelişimini kiliseye borçlu olduğunu ve bu gerçeği asla unutmayacağını ifade etmekten de geri durmamıştır.⁸⁰ Yine Yahudilikten övgüyle söz etmiştir. Kimileri tarafından döneminde yaygın olan Pozitivizmin de etkisiyle bilim dini-

⁷⁸ Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 205.

⁷⁹ Hilmi Yavuz, *İslam'ın Zihin Tarihi: Bir Müslüman Aydın'ın İslam Üzerine Düşünceleri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 134.

⁸⁰ Ernest Renan, *Bilimin Geleceği II*, çev. Ziya İshan (İstanbul: MEB Yayınları, 1954), 317.

ne inanmakla itham edilse de tüm dinlerden ziyade İslam'a ve Müslümanlara düşmandır. Konu edindiğimiz "İslam ve Bilim" konferansından 2 ay kadar sonra 26 Mayıs 1883'te Yahudi Araştırmaları Derneği'nde "Yahudilik ve Hıristiyanlığın Kaynağı ve Tedrici Olarak Birbirinden Ayrılması" başlığıyla yaptığı konuşmada Yahudilik, Hıristiyanlık ve Kitab-ı Mukaddes'i yere göğe sığdıramamıştır.⁸¹ Gerçekte onun Hıristiyanlıkla problemi İsa'nın mahiyeti gibi tartışmalı konulardadır. Sami ırkıdan olan Arapları felsefe ve bilim konusunda kabiliyetsizlikle suçlarken aynı aileden olan Yahudilerden övgüyle bahsetmiştir. Türkleri ise Moğollarla bir tutarak barbarlıkla suçlamıştır. Dönem itibarıyla Osmanlı topraklarında gözü olan Fransa'nın bir misyoneri olarak bulunduğu İslam beldelerinde halkın kendisine soğuk davranmasından şikâyet ederken onları sîret ve sûretleriyle eleştirmiştir. "İslam ve Bilim" adını verdiği konferansının başında medeniyetin insanlığın ortak malı olduğundan bahisle bir taraftan objektif bir değerlendirme yaparken öte yandan dinleyicilerin zihinlerini müstakil bir İslam medeniyeti olamayacağı fikrine hazırlamıştır. Özellikle Güney Amerika gibi Hıristiyanlığın veya başka dinlerin yaygın olduğu dünyanın birçok bölgesinde yoksulluk hep varken sanki sadece Müslüman memleketler fakirmiş gibi bir algı oluşturmaya kalkmıştır. Özellikle Abbasiler döneminde Müslümanların başarılarını sünnî çoğunluk dâhil olmak üzere genele hamletmek yerine ya Şii-Mutezili Müslümanlara ya da Yahudiler, Nesturiler vb. gibi gayrimüslim unsurlara mal etmiştir. Endülüs, her etnik köken ve dine mensup kişiler için bir cazibe ve üretim merkezi iken burada Müslümanların fethi sayesinde varlıklarını ve dinlerini koruyabilen Yahudileri daha ziyade ön plana çıkarmayı yeğlemiştir. Müslümanların başka dinlere karşı saygılı olmalarını bile eleştiri konusu yapabilmıştır.

Renan bizzat İslam medeniyetinin altın çağıının 750-1250 yılları arasında olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretini esas alacak olursak Müslümanların bir buçuk asır bile geçmeden medeniyetin zirvesine çıkmaları büyük bir başarı ve takdire şayan bir durumdur. Buna mukabil Hıristiyanlık ilk üç asrını inziva ile geçirirken İslam medeniyetinden tevarüsle Hıristiyan karakterli Batı medeniyetinin ortaya çıkması ancak Hz. İsa'dan 17-18 asır gibi uzun bir süre sonra olabilmıştır. Renan bu gerçeği görmek yerine İslam'ın ilk asrını felsefe ve bilime en yabancı dönem olarak tanımlamıştır. Eğer öyle kabul edilecek olunursa bu hızlı dönüşüm neyle ve nasıl izah edilecektir? Roma dönemi Hıristiyanlığı, Avrupa ve hatta Fransa tarihindeki iç savaşlara, mezhep kavgalarına, Haçlı Seferleri ve coğrafi keşifler sonrasındaki katliamlara bakmadan ilk Müslümanları ve bilahare Türkleri yağmacı olarak nitelemek objektiflikten uzak olduğu kadar insaf dışı olsa gerektir. Zira Renan'a göre Hıristiyanlar sadece İspanya'da cinayet işlemişlerdir. Müslümanların mâni olamadıkları ve terör (baskılayıp engel olmak) için henüz teşkilatlanamadıklarından felsefeye göz yumdukları şeklindeki sözleri bugün sürekli canlı tutulan "İslamî terör" sloganının ilk nüvelerini teşkil etmek-

81 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 156-182.

tedir. Kur'an ve Sünnet'in mahiyeti ve sabiteleri malum iken İslam'ın zayıfken hoşgörölü, kuvvetlendiğinde ise haşin bir karaktere büründüğü iddiası ancak bu konudaki cehaletiyle veya tarafgirlikle açıklanabilir. Bilimin metafiziği gerileteceği görüşü üzerinden İslam Dininin ilme karşı olduğunu iddia etmenin tartışması bir tarafa dünyada onlarca yaygın din varken bunu sadece İslam'la örneklendirmek ne derece doğrudur? Her şey bir tarafa İbn Rüşd hakkında doktora yapan Renan'ın Endülüs İslam medeniyetinden bile hiç övgüyle bahsetmemesi izah edilebilir bir durum olmasa gerektir.

Bilimin gücünü ve faydasını ateşli silahlar örneğiyle açıklayıp bu güç sayesinde dünyayı dizayn etmenin gerekliliğini savunmak, o günlerdeki "biz oralara medeniyet götürüyoruz" veya günümüzdeki "biz onlara demokrasi götürüyoruz" bahanesinin ifadesi olsa gerektir. Bilimin aynı zamanda askeri güç olduğunu söyleyen Renan, bu bilimle üretilen silahların öldürdüğü milyonlarca insanı, silah gücüyle yapılan işgal ve sömürüleri, iki büyük dünya savaşını, nükleer, biyolojik ve kimyasal silahların doğaya verdiği zararları görmüş olsaydı acaba ne düşünürdü? Fransa'nın 19. yüzyılda Cezayir başta olmak üzere Kuzey Afrika'daki Müslüman ülkelerdeki emelleri ve sömürüsü dikkate alındığında Renan'ın görüşlerinin bilim-siyaset ilişkisiyle doğru orantılı olduğu da görülecektir. Zaten dönem oryantalistlerinin pek çoğu salt akademik amaçlara hizmet eden entelektüeller olmayıp aynı zamanda arkeolog, askerî ateşe, tercümanlık, gazetecilik gibi unvanlar altında ülkelerinin emperyalist amaçlarına da hizmet eden resmi görevlilerdir ki Renan da bu türden görevler icra etmiştir. İslam medeniyetindeki bilgi-hikmet-sorumluluk ilişkisinin yerini Batı'da bilgi-güç-tahakküm anlayışının aldığı süreçte Renan bu bakış açısına aykırı tutumları mahkûm etmeye çalışmıştır. Ayrıca evrim teorisi gibi bu dönemde ortaya çıkan "bilimsel" görüşlerden güç alarak beyaz ırkın teorik düşünme kabiliyeti bakımından mutlak üstünlüğünü ön kabul olarak gördüğünden diğer milletlerin (özellikle de Arapların ve Türklerin) bilim ve felsefede etkin ve yetkin olamayacaklarını söylemeye çalışmıştır. Bu ırkçı söylemin bir sonucu olarak yukarıda da bahsedildiği üzere Müslümanların bilim ve teknolojiye geçmişteki başarılarını zimmiler gibi farklı unsurlara dayandırmaya çalışmıştır. Hâlbuki Müslümanların veya geri kalmış diğer milletlerin başarısızlıklarını sebep-sonuç ilişkisi bağlamında tembellik ve cehaletle ilişkilendirmesi bilimsel anlamda çok daha isabetli bir izah olabilirdi.

Renan bir pozitivist olarak bilime o kadar çok güvenmektedir ki gelecekte bilim sayesinde hemen her şeyin düzeliş güzelleşeceğine inanmaktadır. Ona göre askeri üstünlük ve gelişmiş sanayi sağlayacak olan bilim aynı zamanda dünyaya sosyal adalet, insana ve hürriyete saygılı gerçek bir ilerleme getirecektir. Askeri üstünlüğün dünyaya huzur getirmeye yeterli olamayacağını, sanayinin faydalarının yanında insana ve doğaya büyük zararlar verebileceğini, ırkçı ve Batılı yaklaşımın dünyaya adalet yerine daha fazla ayrımcılık ve düşmanlık yayacağını öngörememiştir.

Nâmık Kemal'in müdafaasına gelince; Renan'a yazılan ilk reddiyelerden olmakla beraber yarım ve eksik kalmış bir mahiyet arz etmektedir. Şöyle ki; Nâmık Kemal kendi ifadesiyle bu işe bir ibadet telakkisiyle başlamış ancak sonunu istediği gibi getirememiştir. Kemal'in ölümünden sonra yapılsa da *Müdâfaa*'ının ilk baskısının kapağına "Fransız Akademisi azasından müteveffâ Ernest Renan tarafından İslamiyet'in güya mâni '-i terakkiyât ve mâni'-i maârif olduğuna dair irâd edilmiş olan bir hitabeye karşı berahin-i kâtiyayı câmi bir reddiyedir ki, şanı celil-i İslamiyeti delâil-i münevvere-i şer'iyye ve mantıkîyye ile bihakkın ilâ eder" diye yazılmıştır. Fiiliyatta bu layıkıyla ifa edilememiştir. *Müdâfaanâme* hakkında ülkemizde farklı kişilerce değişik değerlendirmeler yapıldıysa da konu daha çok felsefi açıdan yorumlanmıştır. Nâmık Kemal kısmen haklı olmakla beraber, Avrupalıları Doğu ve İslam konusunda cehaletle suçlayarak ve muhatabını küçük göstermeye çalışarak işe koyulma hatasına düşmüştür. Kemal'in dediği gibi Renan, Hammer, Dozy, Muir gibi oryantalistlerin Arapça da dâhil olmak üzere İslam ve İslam Tarihi mevzularında pek çok eksikleri, hataları vardır ve bu konularda art niyeti oldukları doğrudur. Ancak diğer taraftan bu dönem Batı'da pek çok oryantalist derneğin kurulduğu, dergilerin yayınlandığı ve oryantalizmin kurumsal bir mahiyet kazandığı, hatalara rağmen üretken bir süreçtir. Renan, tamamen İslam ve Müslümanlar hakkında çalışma yapan bir oryantalist olmasa da muasırlarının bu konuda derslerini iyi çalıştıkları bir dönemdir. Avrupa'da epeyce süre geçirmiş olan Kemal'in bunu gözden kaçırmaması gerekirdi. Bir başka deyişle onun, Renan'ın suçlamalarını ve ana tezini boşa çıkarma adına döneminde Müslüman müelliflerce ve oryantalistler tarafından telif ve tercüme edilen çalışmalarında İslam, Müslümanlar ve İslam medeniyeti lehine yer alan akademik çalışmaları, bilgi, belge ve müspet yorumları zikretmesi anlamlı olurdu.

Kemal'in *Müdâfaa*'sını ikinci olarak yayınlayan Fuad Köprülü, *Nâmık Kemal ve İslamiyet* ismini verdiği eserini Fevziye Tansel'in anılarından anladığımız kadarıyla ona yakıştırmadığı için yayınlamamıştır. Zira Nâmık Kemal gerçekten de büyük bir edebiyatçı ve siyaset adamıdır. Eserleri ve mücadelesi her türlü takdirin üstündedir. Ancak bu onun her yaptığını en iyi yapacağı anlamına gelmediği gibi aksi bir durum onun için mutlak bir nakısa da sayılmaz. Zaten *Müdâfaa* tam olarak kendi içine de sinmemiş olacak ki bastırmamış ve bu işe koyulurken arzu ettiği halde huzura sunmamıştır. Çünkü dönemin şartları dikkate alındığında Midilli gibi kültürel anlamda mahrumiyet sayılabilecek bir yerde bu işe girişmiştir. Avrupa'dan ve hatta İstanbul'dan istediği kitapları temin edememiştir. Muhtemeldir ki bunlar arasında Renan'ın diğer kitapları da vardı. Sadece bir konferans metni üzerinden Renan gibi dönemin etkili bir müellifini eleştirmek pek mümkün olmasa gerektir. Yine İslam Tarihi ve medeniyetine dair de yeterli düzeyde müellefata sahip değildir. Nitekim Renan'ı eleştirirken malzemesini kendisi de mektuplarında itiraf ettiği gibi muhatabının metninden temin etmiş ve cevaplarını zihni müktesebatından oluşturmuştur. Bunun yerine İslam Tarihi ve medeniyetinden somut örnekler ortaya koyabilseydi daha başarılı olabilirdi.

Gözden kaçırılmaması gerek bir husus da Renan'ın bir felsefeci, Kemal'in ise edebiyatçı olduğudur. Ondan bütün bir felsefe ve medeniyet tarihine hâkim olmasını beklemek haksızlık olacaktır. Ayrıca bu esnada mutasarrıflık gibi yoğun mesai gerektiren bir görevde olduğunu hatırdan tutmak gerekir. Yine de İslam'ı, Müslümanları ve Arapları bir bütün olarak savunmak yerine dönemdeki mevcut durumun sorumlusunun İslam değil Müslümanlar olduğunun altını çizebilirdi. Mesela Arapçayı savunurken eğer felsefe için yeterli değil idiyse Avrupalıların Arapça tercümeleme sayesinde Aristo'yu nasıl anlayabildiklerini sorması gerekirdi. Sözüne medeniyetin insanlığın ortak malı olduğunu söyleyerek başlayan ve Yunan hayranı olan Renan'a Grek medeniyeti ile Batı medeniyeti arasındaki en iyimser ifadeyle bin yıllık aranın sonrasındaki aktarımın sadece tercüme ve taklitle sağlanamayacağını, İslam medeniyetinin özgünlüğünden örneklerle cevap verebilirdi. Bu sayede *Müdâfaası* polemik olmaktan çıkıp daha etkili bir reddiye dönüşebilirdi. Başlangıçta cehalet suçlamasıyla hafife aldığı muhatabını sonlara doğru bilim-güç ilişkisinde alaya alarak meselenin özünden kopmuştur. *Müdâfaanâme*'de dikkat çeken bir başka nokta Kemal'in doğrudan Renan'ı muhatap alıp iddialarını çürütmeye çalışmak yerine Müslümanlara hitap eden bir üslup kullanmasıdır.

Her şeye rağmen Nâmık Kemal duyarlı bir Müslüman olarak Renan'a cevap vermeyi kendine bir vazife olarak görmüş ve derhal kalemine sarılmıştır. Sınırlı imkânlarına rağmen yazılışından yirmi yıl sonra da olsa basılmaya değer görülen ve şartları daha müsait Müslümanların zamanla üzerine pek çok şey koyabilecekleri bir risale ortaya çıkarmıştır. Ömrü vefa edip daha iyi şartlarda tekrar üzerinde çalışabilseydi belki daha etkili bir eser ortaya çıkarabilirdi. Bugün dahi Renan gibi düşünen Batılıların İslam Felsefesinin Kindî (ö. 252/866) ile başlayıp İbn Rüşd (ö. 595/1198) ile bittiği iddialarına Müslümanların tam bir cevap veremediği düşünüldüğünde Kemal'in nakıs kalmış emeği her türlü saygıyı hak etmektedir.

Kaynakça

- Bilici, Faruk. "Ernest Renan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/568-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Can, Mustafa. *Nâmık Kemal Bibliyografyası*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Cilacı, Osman. "Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasından Reaksiyonlar". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (1995), 181-191.
- Cündioğlu, Düccane. "Ernest Renan ve Reddîyeler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Dîvân* 2 (1996), 1-94.
- Cündioğlu, Düccane. "Sahtekârlığın Tarihi: Bilim + Siyaset = Oryantalizm –Musul Kadısı İmam Alizâde'nin Mektubu-". *Marife*, 6/3 (2006), 7-41.
- Ertuğrul, Ali. "Tez ve Antitezler Bağlamında Ernest Renan'a Karşı Yazılan Reddîyeler". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/3 (Aralık 2019), 56-93.
- Gürsoy, Kenan. "Laiklik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/62-65. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hamidullah, Muhammed. "Ernest Renan ve İslâmiyet". *İslâm*, 2/14 (Şubat 1958), 5-6.
- İbanoğlu, Fulya. "İslâm'a 'Terör' İsnadının Oryantalist Temelleri: Ernest Renan'ın 1883'te İrad Ettiği Konferans". *Din ve Hayat* 38 (İlkbahar 2019), 76-79.
- İncil. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 1. Basım 1995.
- Kabakcı, Yusuf. *H. Muhammed'i (sav) Oryantalizme Karşı Savunmak*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Karlığa, H. Bekir. "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/257-288. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karlığa, H. Bekir. "Afrikalı Konstantin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/180. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Kemal, Nâmık. "Avrupa Şarkı Bilmez", *İbret* (10 Haziran 1288/ 23 Haziran 1872).
- Kemal, Nâmık. *Renan Müdâfaanâmesi*, nşr. Abdurrahman Küçük. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Kemal, Nâmık. *Renan Müdâfaanâmesi*, nşr. M. Fuad Köprülü, Ankara: Milli Kültür Yayınları, 1962.
- Kılıçarslan, Selahattin. "Cemaleddin Efgani Dosyası Üzerine". *Hareket*, 5/108 (Aralık 1974), 19.
- Kuzudişli, Bekir. "Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 141-172.
- Massignon, Luis. "La 'Lettre du Cadı de Mossoul a Layard' Critique par Nameq Kemal D'une Source Citee par Renan". *Revue Des Etudes Islamiques*, 2 (1927), 297-301.
- Meriç, Cemil. *Kültürden İrfana*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1977.
- Mismar, Charles. "L'İslamisinc et la Scicnce". *Revue de la Philosophie Positive*, 30 (Janvier a Juine 1883), 437-443.

- Mismar, Charles. *İslam Dünyasından Hatıralar*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.
- Nuri, Celal. "İslamiyet mâni'-i Terakkî midir?", *Edebiyât-ı Umumiyye Mecmuası*, 4 (1918), 1037-1041.
- Nuri, Celal. "İslamiyet mâni'-i Terakkî midir?", *Edebiyât-ı Umumiyye Mecmuası*. 5 (1918), 1053-1056.
- Nuri, Celal. "İslamiyet mâni'-i Terakkî midir?", *Edebiyât-ı Umumiyye Mecmuası*. 5 (1918), 1069-1072.
- Nuri, Celal. "İslamiyet mâni'-i Terakkî midir?", *Edebiyât-ı Umumiyye Mecmuası*. 5 (1918), 1085-1088.
- Ömer Faruk Akün, "Nâmık Kemal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/361-378 İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Renan, Ernest. *Bilimin Geleceği I*. çev. Ziya İshan. İstanbul: MEB Yayınları, 1951.
- Renan, Ernest. *Bilimin Geleceği II*. çev. Ziya İshan. İstanbul: MEB Yayınları, 1954.
- Renan, Ernest. *Discours et Conférences*. Paris: Calman Levy, 1887.
- Renan, Ernest. *Nutuklar ve Konferanslar*. çev. Ziya İshan. Ankara: MEB Yayınları, 1946.
- Sarıçam, İbrahim –Erşahin Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Syed Ameer Ali, *The Spirit of Islam*, Delhi, İdarah-i Adabiyat-ı Delhi, 1978.
- Tansel, Fevziye Abdullah. "Nâmık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 57-59.
- Tansel, Fevziye Abdullah. *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları I-IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Taşdelen, Vefa. "İki Osmanlı Aydını, Nâmık Kemal ve Ahmet Mithat'a Göre İslâm Uygarlığındaki Bilimsel ve Kültürel Gerilemenin Nedenleri". *Bevtulhikme An International Journal of Philosophy* 9/2 (Ocak 2019), 553-572.
- Uslu, Ahmet. "Namık Kemal ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfanâmesi". *International Journal of Language Academy* 8/3 (June 2020), 425-449. <https://dx.doi.org/10.29228/ijla.43545>
- Yavuz, Hilmi. *İslam'ın Zihin Tarihi: Bir Müslüman Aydının İslam Üzerine Düşünceleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Ramazan. "İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2017), 75-88.